

12. Стратегія реформування державного управління України на період до 2021 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 474 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1102-Р. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reform%20office/01_strategy_ukr.pdf

13. Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>

14. Краснопольська М. Сервісна держава in one click – чи стане реальністю? *Офіс реформ Кабінету Міністрів України*. 2019. URL: <https://rdo.in.ua/article/servisna-derzhava-one-click-chy-stane-realnistyu>

15. Клімушин П. С., Спасібов Д. В. Концепція сервісно орієнтованої держави в контексті модернізації публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2017. № 2 (57). С. 21–28.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.32>

СЕРГІЄНКО Н.А.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

LEGAL PRINCIPLES OF PUBLIC CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF NATIONAL SECURITY ENTITIES

Актуальність статті полягає в тому, що одним з найголовніших і дискусійних питань є сфера забезпечення національної безпеки, а саме не є винятком суб'єкти забезпечення національної безпеки із внесенням змін нормативно-правову базу з питань національної безпеки, вбачається значна кількість прогалин в чинному законодавстві в даній сфері. Метою статті є визначення поняття та сутності адміністративно-правових засад громадського контролю за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки. Стаття присвячена правовим засадам громадського контролю за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки. Забезпечення національної безпеки України пов'язаний з ініціативним залученням громадянського суспільства до виконання контролю в сфері забезпечення прозорості та відкритості дій органів державної влади та правоохоронних органів. Контроль з боку громадянського суспільства має особливе значення і необхідним засобом в сьогоденні, що має покращувати роботу органів державної влади та правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки, оскільки спостерігається допущення помилок в нормах законодавства в діяльності посадовими, службовими особами у сфері національної безпеки не залежно від того, умисно або вчинено з необережності. Таким чином, громадський контроль, необхідний для забезпечення формування інституційних основ для попередження, виявлення, припинення правопорушень з боку посадових, службових осіб у сфері забезпечення національної безпеки. Зроблено висновок, що громадський контроль у сфері національної безпеки України є невід'ємним суб'єктом у системі забезпечення національної безпеки. Правові засади громадського контролю за державними органами та правоохоронних органами у сфері забезпечення національної безпеки, ґрунтується на

підзвітності та прозорості органів, що здійснюється на диспозитивних засадах, наслідки яких мають рекомендаційний характер щодо законності діяльності, протидія правопорушень та зловживань службових повноважень та стану дотримання прав, свобод, інтересів під час виконання своїх повноважень у сфері національної безпеки України.

Ключові слова: громадського контролю, національна безпека, суб'єкти національної безпеки, громадський нагляд.

The relevance of the article lies in the fact that one of the most important and debatable issues is the sphere of ensuring national security, namely, the subjects of ensuring national security are no exception, with the introduction of changes to the legal framework on national security issues, a significant number of gaps in the current legislation can be seen in this field. The purpose of the article is to define the concept and essence of the administrative and legal basis of public control over the activities of national security entities. The article is devoted to the legal principles of public control over the activities of national security entities. Ensuring the national security of Ukraine is connected with the proactive involvement of civil society in the implementation of control in the sphere of ensuring transparency and openness of the actions of state authorities and law enforcement agencies. Control by civil society is of particular importance and a necessary tool today, which should improve the work of state authorities and law enforcement agencies, as errors in the norms of legislation are observed in the activities of officials and officials in the field of national security, regardless of whether they are intentional or committed carelessly. Thus, public control is necessary to ensure the formation of institutional foundations for the prevention, detection, and termination of offenses by officials and officials in the field of ensuring national security. It was concluded that public control in the sphere of national security of Ukraine is an integral subject in the system of ensuring national security. The legal principles of public control over state bodies and law enforcement bodies in the field of ensuring national security is based on the accountability and transparency of bodies, which is carried out on a dispositive basis, the consequences of which have a recommendatory nature regarding the legality of activities, the prevention of offenses and abuses of official powers and the state of observance of rights and freedoms, interests during the performance of their powers in the sphere of national security of Ukraine.

Key words: public control, national security, subjects of national security, public supervision.

Постановка проблеми. Одним з найголовніших і дискусійних питань є сфера забезпечення національної безпеки, а саме не є винятком суб'єкти забезпечення національної безпеки із внесенням змін нормативно-правову базу з питань національної безпеки, вбачається значна кількість прогалин в чинному законодавстві в даній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання із забезпеченням національної безпеки неодноразово висвітлювалися у працях провідні вчені у галузі адміністративного права: В.Б. Авер'янов, С.М. Алфьоров, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.В. Галунько, І.П. Голосніченко, О.Ю. Дрозд, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.А. Ліпкан, О.М. Музичук, В.І. Курило, В.І. Олефір, С.П. Пономаєв, А.М. Благодарного, А.А. Стародубцев, М.М. Тищенко, С.О. Шатрава, Х.П. Ярмачі та інші. Незважаючи наявність великої кількості досліджень вказаних науковців щодо діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, що насамперед обумовлює актуальністю дослідження з урахуванням змін і доповнень до чинного законодавства.

Мета дослідження є визначення поняття та сутності адміністративно-правових засад громадського контролю за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Після здобуття незалежності Україна обрала шлях до євроінтеграції, основа побудови нової безпекової моделі функціонування держави на зразок західних демократій. Євроінтеграція разом із намаганням реформувати владні державні інституції за високими стандартами західних демократій залишалися формальними явищами.

Національної безпеки в діяльності органів державної влади та правоохоронних органів повинна бути позачерговими, оскільки від стану національної безпеки залежить саме існування держави.

Проаналізуємо, термін «національна безпека» зазначається в Конституції України декількох значеннях, а саме в ст. 92 визначаються «основи національної безпеки», в ст. 106 зазначається, що Президент України «забезпечує національну безпеку» та «очолює Раду національної безпеки і оборони», згідно ст. 107 «Рада національної безпеки і оборони є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони України при Президентові України», в ст. 116 Кабінет Міністрів України «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України» [1]. Національної безпеки України на законодавчому рівні безпосередню відіграє важливу роль та причетність легітимних гілок влади до цієї надважливої сфери.

Досліджуючи визначення «національна безпека» сьогодні існує велике розмаїття деякі автори мають власні думки й підходи з приводу трактування цього поняття.

О.В. Глазов, зазначає, що національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави в різних сферах життєдіяльності від зовнішніх і внутрішніх загроз, що забезпечує стійкий розвиток країни [3].

В.А. Ліпкан тлумачить його з іншого ракурсу – як сукупність офіційно прийнятих поглядів на цілі та державну стратегію в галузі забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз політичного, економічного, соціального, військового, техногенного, екологічного, інформаційного та іншого характеру з урахуванням наявних ресурсів і можливостей [4].

Отже, необхідно зазначити, що національну безпеку України розглядають як захищеність державного суверенітету, територіальну цілісність і недоторканість кордонів, забезпеченість і стабільність демократичного конституційного ладу, захист національних інтересів України, то стає зрозумілим, що важливу роль в наш час відіграє громадський контроль з боку громадського суспільства, що здійснює нагляд за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Вивчаючи, питання громадського контролю сьогодні присутні і в самій системі демократичного цивільного контролю над суб'єктами забезпечення національної безпеки.

В юридичній літературі науковці зазначають, що громадський контроль – це різновид контролю, система відносин громадянського суспільства з державою, яка ґрунтується на підзвітності органів публічної адміністрації недержавними структурами та окремими особами (громадськими організаціями, пересічними громадянами, аналітичними центрами, засобами масової інформації тощо), сукупність дій недержавних структур, окремих осіб, що здійснюється на диспозитивних засадах, наслідки яких мають рекомендаційний характер і полягають у перевірці законності діяльності публічної адміністрації, стану дотримання прав, свобод, інтересів фізичних та юридичних осіб під час виконання нею своїх повноважень у сфері національної безпеки України [5, с. 123].

Громадський контроль має важливий вплив на побудову правової демократичної держави, а саме за суб'єктами забезпечення національної безпеки здійснюється шляхом нагляду, перевірки та оцінки діяльності об'єктів відповідно до Конституції України, нормативно правових актів, міжнародних стандартів і законів України.

Досліджуючи сферу забезпечення національної безпеки, вбачається велика кількість прогалин у формі здійснення громадського контролю щодо державних та правоохоронних органах у сфері національної безпеки, з одного боку недостатньо розширено реламентація в законодавстві, що обтяжує можливості здійснення громадськості контролю. Участь громадськості у сфері забезпечення національної безпеки під час здійснення контролю за державними та правоохоронними органами є важливим етапом розвитку громадянського суспільства в умовах постійної військової загрози.

Громадський контроль є механізмом впливом для влади та державі, яка необхідна щодо сприяння та підвищенню ефективності діяльності державних та правоохоронних органах у сфері національної безпеки.

Як зазначає, Т.О. Коломоєць, що найголовніша мета громадського контролю – усунення та попередження причин, які породжують невідповідність діяльності публічної адміністрації певним соціальним нормам, вимогам, забезпечення додержання об'єктами контролю відповідних норм [5, с. 123].

Отже, найголовнішою метою громадського контролю державних та правоохоронних органах у сфері забезпечення національної безпеки є, протидія правопорушень та зловживань

службових повноважень у органах державної влади, правоохоронних органів, судової гілки влади, зв'язку з тим, що недостатньо відкритість і прозорість та висвітлення їх діяльності ЗМІ, що призводить до сприятливих умов для корупційних проявів та незаконних дій, що призводять до погіршення національної безпеки та оборони.

Кушнір С.М. виділяє наступні принципи громадського контролю:

1. Свобода суспільного об'єднання. Цей принцип є особливо важливим, оскільки суспільне об'єднання – це основний суб'єкт громадського контролю, який максимально ефективний лише тоді, коли носить масовий і організований характер. Вказаний принцип закріплює основоположне для забезпечення його організованості і масовості право на асоціацію, не підконтрольну органам державної влади.

2. Незалежність. Умовою дієвості громадського контролю є його незалежність від органів державної влади. Контролювати можна, лише володіючи незалежністю, інакше контроль перетворюється на фікцію.

3. Справедливість. Для громадського контролю справедливість є і принципом, і метою, і її втіленням. Справедливість – це головний критерій діяльності кожного суб'єкта громадського контролю, а також головний критерій оцінки цими суб'єктами діяльності органів державної влади. Рівень справедливості служить показником ефективності громадського контролю, який здійснюється неупереджено, незалежно від раси, статі, громадянства, етнічного або соціального походження, майнового або іншого положення, посади, роду і характеру занять, місця мешкання, мови, релігії, політичних і інших переконань як суб'єктів, так і об'єктів громадського контролю.

4. Повнота. Громадський контроль повинен охоплювати всі сфери діяльності органів державної влади на всіх рівнях і бути присутнім у всіх сферах суспільного життя, оскільки вони взаємопов'язані. Повнота має бути присутньою і при аналізі дій органів державної влади.

5. Доступність. Контроль має бути максимально доступний як для тих, чії права були порушені, так і для тих, хто виступає на захист прав інших. Для цього контроль, в першу чергу, має бути інформаційно доступним, тому даний принцип тісно пов'язаний з принципами відвертості і публічності. У системі громадського контролю мають бути відсутніми бюрократизм і зайва формалізація.

6. Об'єктивність. Громадський контроль повинен здійснюватися на основі об'єктивної оцінки діяльності органів державної влади і відповідати інтересам суспільства. Недопустимо використання громадського контролю як знаряддя для досягнення приватних інтересів, що суперечать інтересам суспільства.

7. Доказовість. Громадський контроль повинен здійснюватися на основі справжніх доказів і фактів. Не правомірність діяльності органу влади має бути доведена достовірно. Даний принцип тісно пов'язаний з принципами повноти і об'єктивності, оскільки громадським контролем повинен використовуватися повний спектр доказів.

8. Відвертість. Діяльність суб'єктів громадського контролю носить відкритий характер. Кожна дія суб'єкту громадського контролю має бути відкрита для всіх. Закриті форми контролю недопустимі.

9. Публічність. Кожен суб'єкт контролю діє на користь суспільства і від імені суспільства, тому громадський контроль є прилюдним видом діяльності.

10. Громадська активність. Інтенсивність і ефективність громадського контролю цілком залежать від свідомості і активності його суб'єктів. Чим слабша громадська свідомість населення, тим більше воно схильне до впливу маніпуляцій з боку органів влади, і навпаки. Кожен член суспільства повинен відчувати свій нерозривний зв'язок з суспільством і бути активним учасником його політичного життя. Кожен повинен усвідомлювати, що відповідальний не лише за свою діяльність, але і за діяльність органів влади своєї держави.

11. Динамічність. Громадський контроль знаходиться в постійному розвитку і самовдосконаленні. Його завдання, форми, методи, механізми змінюються за лежно від конкретних умов. Коли застаріває система діючого громадського контролю, на зміну їй приходить нова. Таким чином, організаційні форми змінюються, а громадський контроль як суспільно політичне явище продовжує існувати [4, с. 61].

Вищезазначені, принципи повинні відображатися в системі демократичного цивільний контролю, що полегшили її нагляд у діяльність за суб'єктами забезпечення національної безпеки.

Відповідно до статті 10 Закону України «Про національну безпеку України» громадський нагляд – це громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські

об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України [2].

Громадського нагляду може бути обмежений тільки згідно Закону України «Про державну таємницю», якщо члени громадського об'єднання у сфері національної безпеки не мають допуск до інформації з обмеженим доступом.

В Україні громадський контроль здійснюється за суб'єктами забезпечення національної безпеки, через громадські об'єднання відповідно до Конституції України і законів України та статутного зареєстрованого положення даного об'єднання. Громадське об'єднання у сфері забезпечення національної безпеки в своїй діяльності керується норми Закону України «Про національну безпеку України», тобто відповідно до законодавства має право отримувати в установленому порядку від державних органів, а саме від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом.

Розглянемо, більш детально права громадське об'єднання, а саме:

- здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів;
- проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам;
- брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей;
- в засобах масової інформації висвітлюючи питання національної безпеки і оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України [2].

Слід, погодитися з думкою вчених щодо застосування механізмів громадського контролю дедалі помітнішим стає і в середовищі громадських об'єднань, експертно-професійних організацій, активної громадськості. Спрямовується контроль на діяльність посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та правоохоронних органах, а також керівників підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання. Даний спосіб викриваються суспільні ризики та загрози безпеці суспільства й держави, зумовлені негативними наслідками діяльності цих суб'єктів [6, с. 40].

Громадського об'єднання, а саме за своїм функціональним призначенням покликані здійснювати контроль за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки, тобто необхідно розширити права щодо використання технічних та інших засобів у сфері національної безпеки.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки є Президент України, Верховна Рада України, Рада національної безпеки і оборони України, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику [2].

Охарактеризуємо, повноваження Президент України у сфері забезпечення національної безпеки здійснюється відповідно до Конституції України, а саме забезпечує державну незалежність та національну безпеку, видає укази і розпорядження з питань національної безпеки і оборони, затверджує Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України.

Верховна Рада України є суб'єктами забезпечення національної безпеки, яка на законодавчому рівні регулює діяльність національної безпеки й оборони.

Рада національної безпеки і оборони України наділена повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки здійснювати контроль та координувати діяльність органів виконавчої влади, розглядає пропозиції щодо застосування відповідно до закону спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів.

Кабінет Міністрів України у сфері забезпечення національної безпеки забезпечує виконання Державного бюджету України та виділення і розподілення державних коштів, розробляє відповідні державні програми, у межах визначеної компетенції забезпечує державний суверенітет, реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики.

Міністерство оборони України у сфері забезпечення національної безпеки, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період організації в силах оборони заходів оборонного планування, визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони.

Збройні сили України у сфері забезпечення національної безпеки обороняють, захищають суверенітет держави, територіальну цілісність та недоторканність, забезпечують захист збройної агресії проти держави, охороняють суші, вод, надр, повітряний і підводний простір відповідно до державних кордонів [2].

Приділемо увагу, правоохоронним органам у сфері забезпечення національної безпеки, а саме: Служба безпеки України забезпечує державну безпеку здійснюють шляхом: контррозвідувального захисту конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, кібербезпеки, об'єктів критичної інфраструктури; протидії розвідувально-підривної діяльності проти України; боротьби з тероризмом; охорони державної таємниці.

Національна поліція України здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», забезпечують громадську безпеку та правопорядок, охорону інтересів суспільства й держави, прав і свобод людини, протидіяти правопорушенням.

Національна гвардія України у сфері забезпечення національної безпеки забезпечує громадську безпеку та охорона громадський порядок, забезпечує безпеку держави, захисту державного кордону для припинення діяльності незаконних воєнізованих чи збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій.

Державна прикордонна служба України, реалізують політику держави у сфері безпеки державного кордону та охорони суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні України. Охороняють державний кордон на суші та у водоймах – морі, річках, озерах забезпечують додержаний режим державного кордону та недопущення незаконної зміни лінії його проходження, здійснює прикордонний контроль і пропуск через державний кордон, що передбачено Законом України «Про державну прикордонну службу України».

Законодавець, передбачає відповідальність за порушення законодавства у сфері забезпечення національну безпеку України:

1. Посадові особи, винні у невиконанні або порушенні законодавства про національну безпеку України, несуть відповідальність відповідно до законів України.

2. Громадяни, які вважають, що їх права, свободи чи законні інтереси порушено рішеннями, діями, бездіяльністю складових сектору безпеки і оборони чи їх посадових осіб, мають право звертатися до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати будь-які інші механізми захисту прав і свобод, передбачені законодавством України.

3. Контроль за дотриманням законодавства під час цивільного контролю здійснюється в порядку, визначеному Конституцією України законами України [2].

Аналізуючи, вищезазначене громадський контроль – це форма реалізації конституційних прав громадян, можливість здійснення нагляд за діяльність державних та правоохоронних орган у сфері національної безпеки, а також взаємодія у забезпеченні національної безпеки та національних інтересів.

Отже, головним завданням громадського контролю у сфері забезпечення національної безпеки є:

1) отримання повної інформації щодо діяльності суб'єктів у сфері забезпечення національної безпеки, крім інформації з обмеженим доступом;

2) сприяння підвищенню ефективності взаємодії роботи з суб'єктами у сфері забезпечення національної безпеки;

3) Поширення та висвітлення соціально значущої функції національної безпеки;

4) підтримання іміджу та престижу роботи військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів та учасників бойових дій;

5) забезпечення прозорого і відкритого слухання щодо діяльності роботи суб'єктів у сфері забезпечення національної безпеки;

б) підвищення рівня забезпечення прав і свобод громадян у сфері забезпечення національної безпеки;

7) покращення якості надання суспільству про стан захисту національних інтересів України тощо.

Таким чином, забезпечення національної безпеки державними органами та правоохоронними органами лежить у площині нормативно-правових засад функціонування системи її забезпечення. Діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки у цій сфері, полягає в взаємодії громадським суспільством на відомчому, міжвідомчому та надвідомчому рівнях як у мирний час, так і в воєнний період.

Висновки. Підсумовуючи, вищезазначене, громадський контроль у сфері національної безпеки України є невід'ємним суб'єктом у системі забезпечення національної безпеки. Правові засади громадського контролю за державними органами та правоохоронними органами у сфері забезпечення національної безпеки, ґрунтуються на підзвітності та прозорості органів, що здійснюється на диспозитивних засадах, наслідки яких мають рекомендаційний характер щодо законності діяльності, протидія правопорушень та зловживань службових повноважень та стану дотримання прав, свобод, інтересів під час виконання своїх повноважень у сфері національної безпеки України.

Для покращення, необхідно здійснити інституційні реформи громадського контролю в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки. Підвищити довіру населення в сфері національної безпеки прозорості та відкритості дій органів державної влади та правоохоронних органів, крім інформації з обмеженим доступом для загроз національній безпеці.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України від 28.06.1996 р.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. N 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. No 31. Ст. 241.
3. Глазов О.В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. Політологія. Наукові праці. 2011. Вип. 143, Т. 155. С. 42–46.
4. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України: монографія. Київ : ТЕКСТ, 2008. 440 с.
5. Кушнір С.М. Правові засади громадського контролю в механізмі правового регулювання: дисер. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.01. Запоріжжя. 2011. 224 с.
6. Службове право України: Словник термінів / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова. Запоріжжя, 2017. С. 123.